

NYUGATNÉMET VITA AZ ÚJABBKORI NÉMET TÖRTÉNELEMRŐL

(Előadás 1987. február 2-án, az MTA Történettudományi Intézet Legújabbkori Osztálya „Történezs-vita a fasizmusról az NSzK-ban” c. vitáján.)

Az 1985-ös év, a második világháború befejezésének negyvenedik évfordulója a Német Szövetségi Köztársaságban újra felvetette annak kérdését, hogy az újabbkori német történelem drámai végű fejlődését tekintheti-e már az utókor lezárult történelemnek, melynek egykori szörnyűségei ugyanúgy nem motiválnak már aktuális indulatokat, mint ahogy Carthago elpusztítása, vagy a tatárjárás. Feltehetően a mongol hordák pusztításait semmilyen történettudományi iskola sem tekinti ma a civilizáció javát előmozdító eseménynek – eltérően mondjuk a népvándorlás hasonló, nem kevésbé barbár jelenségeitől – mágis, ha egy szakmunka ma elismerésre méltó dolgokat talál Dzsingisz, vagy Batu kán működésében, senki sem érzi alapvető politikai és erkölcsi értékei sérelmének.

Ha a múlt valóban lezárult, s távolságtartó szemlélet tárgya, azt jelenti-e ez vajon – veti fel az évforduló az NSzK-ban az ebből következő kérdést –, hogy a lezajlott 18–20. századi történelem is normális és nem rendkívüli történelem volt. Hiszen ez a megkülönböztetés csak annak a szemlélőnek számára bír relevanciával, aki számára ez a történeti folyamat még közvetlen előzménye jelenének, még közvetlenül jelen van a mai világról alkotott felfogásában.

Az évforduló a nyugatnémet politikai spektrum konzervatív irányzatainál lényegében úgy vetette fel a kérdést, hogy igenlően válaszolt rá és az évfordulót lényegében arra kívánta ennek jegyében felhasználni, hogy elérkezettnek jelentse be az időt a második világháború emléke olyanféle kezelésére, ahogy a Franco-Spanyolország kezelte a polgárháborús múltat akkor, amikor a megbékélés eszméje jegyében felépítette az „Elesettek Völgyét”, a polgárháborús temetőt, melyben helyet kaptak mindkét oldal halottai, s a győztesek rendszere mindkettőjüket ugyanabban a hivatalos kegyeletben részesítette. Ez a szemlélet magában foglalja azt az értékelést, hogy mindkét oldalon voltak értékek, egyik sem volt abszolút rossz. Az utókor egységes múltjaként kezeli, ami azt jelenti, hogy így azonosul vele. Ez a felfogás nincs összhangban a lezárult múltnak azzal a szemléletével, melyet előbb jellemezni próbál-

tam. Ez a szemlélet tiszta kontempláció. Ahogy nem fér bele kritikus indulat, úgy nem merül fel vele szemben, sem egyes tényezőivel, sem mint egészzel szemben az azonosulás. A lezárult múlttal ugyanúgy nem lehet azonosulni sem, mint ahogy elutasítani sem lehet. Csak értelmezni és megismerni.

A háború befejezésével kapcsolatos bizonyos álláspontok azonban az NSzK-ban ezt a múltat azonosuló átélésre alkalmassá kívánják tenni. A múlt azonosuló átélésében a jelen számára érvényes politikai értéke látva. Az évfordulós irodalom konzervatív irányzata félreérthetetlenül a német „elesettek völgyét” akarja építeni, létrehozását előkészíteni. Ennek a tevékenységnek nagypolitikai lépések is ösztönzést adtak: Reagan látogatása a Bitburg-i német katonai temetőben. A nyugatnémet kormányzat ennek nyomán kidolgozta tervzetét a német történelmi kiengesztelődés intézménye számára: napirendre került, hogy Nyugat-Berlinben, tehát a virtuális, egységes Németország szimbolikus fővárosában alakítsanak egy Deutsches Historisches Museum-ot, s vele párhuzamosan Bonnban egy Haus der Geschichte der Bundesrepublik-ot. Előbbi jól kivethetően a német „elesettek völgye” volna; az intézmény, mely kiengesztelő egységben ábrázolja a német múltat; hasonló a másik múzeum értelme is, ez viszont a negyvenes évek szövetségi köztársasági múltnak kívánja megadni a történelem rangját. Aktuálpolitikából történelemmé kívánja nyilvánítani azzal a félreérthetetlen céllal, hogy előmozdítsa: a polgárok mint történelemmel egységesen és egészében azonosuljanak államuk eltelt négy évtizedével.

A probléma jól ismert számunkra. Nem nehéz felismerni a párhuzamot azzal az újraátélési törekvéssel, amely az elmúlt években a második hadsereg katasztrófáját kívánta új módon ábrázolni. Ennél a törekvésnél felvetődött, hogy a rossz oldalon elpusztultakat is meg kell gyászolni és az is, hogy a rossz ügy is képes volt rendkívüli teljesítményekre készíteni, köztük olyanokra is, amelyekben a rossz ügy szolgálatától eltekintve is lehet más szempontból nézve értékeket találni. Mindez ugyanakkor nem kell, hogy bármi változást jelentsen a rossz ügy változatlan egyértelmű elítélésében.

A német évfordulós megnyilvánulásokban éppen az a kérdés, hogy a kiengesztelődésre való törekvést össze tudják-e egyeztetni a rossz ügy változatlan és egyértelmű elítélésével. Mivel ebben a tekintetben a spanyol El-esettek Völgye és a német Elesettek Völgye mégsem lehet ugyanaz. A polgárháborúban óhatatlanul mindkét fél követ el embertelenségeket. Ezen túl a polgárháború rendkívüli helyzet, amely bármely kimenetel esetén elmúlik. Más megítélés vonatkozik azokra a szörnyűségekre, melyek háború idején, de mégsem háborús tevékenység által közvetlenül érintett körülmények között

zajlottak le, melyeket így a háborúval csak igen közvetett összefüggésbe lehet hozni, s teljesen indokolt azt feltételezni, hogy az őket végrehajtó politikai rendszerből, s nem a háború – egyébként ebben az esetben nem mellékes az sem, hogy ugyan ideológiai háború, vagyis nem tisztán államközi háború, de mégsem polgárháború – körülményeiből következtek.

Az évfordulóhoz kapcsolódó, az eddigi felfogás revíziójára törekvő írásokat ezeknek a problémáknak szempontjából kell néznünk. A közvéleményt két szerző kavarta fel. *Andreas Hillgruber*, a második világháború történetének, kivált katonai történetének nagy szakmai múltú specialistája két előadásban foglalkozott egyrészt a keleti front, a keleti fronton történt összeomlás 1944/45 fordulóján lezajlott eseményeinek jelentőségével a német történelem egésze szempontjából, másrészt a német és európai zsidóság náciak által történt elpusztításával, ugyancsak a történelem egésze szempontjából való jelentőségében. Az igazán sokkoló és ellenfeleket provokáló az volt, hogy a szerző a két előadást jegyzetelt szaktanulmánnyá kibővítve együtt tette közzé egy kötetben. Az egymás mellé helyezés „üzenetét” nem lehetett félreérteni még akkor sem, ha a kötet bevezetése nem explikálja: az elbántúli németlakta terület, a „német Kelet” elvesztése ugyanolyan katasztrófája a német nemzeti történelemnek, mit a zsidóság történelmének a Holocaust. A keletporosz, a sziléziai, a szudéta-vidéki német kultúra megsemmisülése ugyanolyan vesztesége az európai kultúrának, mint az ugyanezen történeti vidéken élt zsidó kultúra megsemmisítése. Mindkettőt egymáshoz viszonyítható barbárság, ahogy írja, „Untat” pusztította el, sorsuk összevethető. Ezen túl pedig e kettő között másfajta kapcsolat is fennáll. Amíg a német nemzeti fejlődés számára történeti katasztrófát jelentő veszteség elhárítására kétségbeesett harc folyt, addig folyt a zsidóság elpusztítása a táborokban. Amely német védte a történelmi német területeket az egyben – ha tudtán és akaratán kívül is –, hozzásegítette a náci kormányt pusztító működése végrehajtásához. Az egyik kultúra védelme a másik kárára történt.

Hillgruber nem csupán a kultúrákat veti össze, hanem a gyilkolást is. A hagyományos nacionalizmus szemlélete mellé felsorakozik a hagyományos antibolsevizmus is. A szovjet uralom alá kerülés ugyanolyan sorsot jelent az ő ábrázolásában, mint a koncentrációs táborba kerülés. A szovjet megszállta területen maradtakat részben a Szovjetunióba hurcolás fenyegette – félmillió németről beszél –, milliókat a tömeges deportálás módján történt kitelepítés, a helyben maradt lakosságot pedig a szovjet katonák kegyetlenkedése veszélyeztette: a nők megerőszakolása és a tömeges mészárlások. Mindezt azonosnak veszi azzal, ami Auschwitz-ban és a többi lágerben történt. Beállításra sze-

rint az a német katonai tevékenység, amely 1944–45 fordulóján nagy szervezetséggel és rátermettséggel fedezte és irányította a megszállás elől való kiűrtést, a német lakosság millióinak átszállítását olyan területre, ahová nyilvánvalóan a nyugati hatalmak vonulnak be, ugyanolyan mentési művelet volt, mint azok működése, akik üldözött zsidókat mentettek. A német katonák ezrei a keleti fronton, tábornoktól közlegényig, ugyanolyan hősei voltak a mentésnek, mint az ellenállók. Érdemüket nem korlátozza, hogy tragikus módon a háború elhúzásával, a náci rendszer életének hosszabbításával elősegítették a zsidóság pusztulását. Ezzel szemben a júniusi szervezkedés ellenálló tábornokai ideológiai elkötelezettségük oltárán feláldozták az Auschwitz-hoz hasonló sors által fenyegetett német lakosságot, sorsukat alárendelték a fasiszta rendszer megdöntése fölé rendelt szempontjának.

A szovjet csapatok háborús magatartásának egy sorba állítása a megtervezett és szisztematikus likvidálással, ami a KZ-kben folyt, nyilvánvalóan történelemhez méltatlan, durva propagandafogás. Egyáltalán: egykori 45-ös tapasztalatok arra emlékeztetnek, hogy a szovjet katonák nem kímélték a lakosság személyi tulajdonát, de testi épségében általában nem tettek kárt; ha a német területeken való viselkedésbe az érthető bosszú is belejátszhatott, nem valószínű, hogy viselkedésük lényegesen különbözött volna a magyarországitól, vagy romániaitól. A kisebbségi németek kitelepítését Hillgruber igyekszik nem az érthető reakcióként szemlélni, mely minden túlzásával együtt is a megszállást torolta meg és annak megisméltése ellen akart biztosítékot teremteni, hanem azt bizonygatja, hogy a szövetséges hatalmak a kitelepítést már a háború elején, megelőzve a német megszállás kegyetlenségeit, elhatározták. Elsősorban azért, mert fel akarták számolni a német Keletet, mivel Poroszországban látták a német militarizmus, majd fasiszmus történeti gyökerét s az ellenszert abban látták, ha ezt a területet elszakítják Németországtól. Erre a kérdésre később kívánok visszatérni, itt csupán azt jegyzem meg, hogy a porosz fejlődés, a „reakciós poroszság” nevezetes kérdése az egyetlen, ahol Hillgruber és a vele egy állásponton levők érdemleges történeti problémát vetnek fel, olyant, melynek bizonyos másféle aktualitása is van, melyre azonban vitapartnereik részéről nem történik érdemleges reflexió.

Hillgruber a német védekezés igazolására még egy érvet vet fel. Megkísérli Németország nagyhatalmi helyzetét is védeni, olyan érvekkel, melyek más, az övével szembenálló politikai táborok érzelmeit és aktuális törekvéseit is figyelembe veszik. Véleménye szerint a két világháború közötti időszak, tehát az a korszak, amelynek második évtizedében Németország újra nagyhatalmi szerepet játszott, sőt nagyobb nemzetközi szerepű hatalom volt, mint bármi-

kor máskor az újkorban, az az időszak volt, amikor Európa leginkább önálló volt nemzetközileg, legkevésbé határozta meg sorsát Európán kívüli hatalmak, mint az USA és részben Európán kívüli hatalmak, mint Oroszország, majd a Szovjetunió. Ezen túl, fejtegeti, az európai autonómia akkor legbiztosabb és legerőteljesebb, ha az európai politikát nem a kontinens peremhelyzetű államai határozzák meg, mint Franciaország, vagy még inkább a tengerentúli gyarmatai felé gravitáló Brit Birodalom (és persze megintcsak Oroszország), hanem a kontinens közepén helyezkedik el a politikai centrum. Vagyis Európa önállósága egyenlő a „középhatalom” Németország európai hegemoniájával, nagyhatalmi helyzetével. A fejtegetés, miközben meglehetősen durván elővesz olyan teorémákat, melyek 45 után évtizedekig diszkreditáltak volna a politikai szótárban – a „téridegenség” csak verbálisan megváltoztatott kliséjét, a szemléleti alapját képező földrajzi determinizmust, a „Reich der Mitte” bismarcki-wilhelminus propaganda formuláját, magát a nagyhatalmi helyzetet, mint nemzeti értéket –, játszani próbál a baloldali nacionalizmus érzelmeinek húrján is, mivel az USA-tól és a Szovjetuniótól független autonóm, a középről – nyilván az egyesített Németországból – vezetett Európa az újabban felerősödött és szintén nemzeti érvekkel operáló baloldali neutralizmus gondolatvilágába is beilleszkehdhet. Ha a német Kelet elvesztését nemzeti katasztrófaaként előadó szemlélet okkal kihívhatja a revansista minősítést, úgy eme másik fejtegetés baloldali szomszédságra törekszik, helyet akar kapni abban az új történelmi koncepcióban, mely mind Nyugat-Németországban, mind Közép-Európa semleges német nyelvű országaiban, mind pedig több népi demokráciában újjáéleszti Közép-Európa, mint autochton fejlődésű történelmi régió gondolatát, s ezzel a közép-európai neutralizmus múlt nélküli eszméjének történelmi dimenziót és hagyományt kíván teremteni. Hillgruberre így nem vonatkoztatható a revíziós kísérletek baloldali kritikájának sommás megállapítása, mely NATO-ideológiát, amerika-barát szovjetellenességet lát az egész jelenségben.

Hillgruber másik tanulmánya a még kényesebb kérdéshez nyúl: a zsidóság elpusztítása problémájához. Gondolatmenete azonos a másik tanulmányéval. Az első világháború alatt és azt követően a nemzetállami fejlődés, a nemzetállamok létrehozására irányuló törekvések olyan szélsőséggé váltak, hogy meghatározó módszer a nemzetiségi térképek homogén színtételek alakítása, az egységes nemzetiségi-etnikai tömbök kialakítása, – visszatérő kifejezésével: a „Feld- und Flurbereinigung”, azaz afféle nemzetiségpolitikai tagosítás és dűlőrendezés: nemzetiségek ki- és áttelepítése által. Az első világháborúban még inkább csak megfogalmazódó, felmerülő tervek a második világháború

idején megvalósításra kerültek. A náci rezsim zsidósággal szembeni politikája, a háború után a német kisebbségekkel szembeni politika ennek az eljárásnak megnyilvánulásai. Hillgruber állítása szerint eredetileg a náci rezsim is a német zsidóság külföldre telepítését akarta, ebben gondolkodott. A háború kitöréséig ez folyt. Ezután jön a „csavarás” a fejtegetésben. A háború alatt a kelet-európai zsidóság német ellenőrzés alá került. A német rezsim ki akarta volna őket telepíteni saját uralmi szféráján kívülre, de erre a háború körülményei között nem volt mód. Ennyi s nem ennél súlyosabb oka volt annak, hogy más megoldást, az Endlösung-ot választották a Feld- und Flurbereinigung végrehajtására. A náciizmus tehát egy lépéssel tovább lépett egy úton, melynek korábbi szakaszát mindenki más is megjárta. A fejtegetés töredékigazsága annyi csupán, hogy a kitelepítő nemzetiségpolitika a fasiszmus előtörténetéhez tartozik, koncepcióját elsősorban a német alldeutsch-völkisch-mozgalom dolgozta ki, ez egyben azt is jelenti, hogy ezt az utat a fasiszmus előtörténetét képező szélsőjobboldal járta; a Masaryk-Csehszlovákia nemzetiségi politikáját lehet bírálni, de a nemzetiségek lágerbe hurcolása és bevagonyozása nem szerepelhet eme vádak között. Ezen túl pedig: az előtörténettől a gázkamráig nem egy „fejlődési” fokozat van; Auschwitz nem magyarázható a brutális nemzetiségi politikából, egyáltalán: a fasiszta antiszemitizmus nem tekinthető nemzetiségi politikának. Az antifasiszta történetkép revidálását próbáló másik szerző, és a vitába bekapcsolódó harmadik, nem is használják ezt a gyenge érvet.

A vita másik résztvevője *Ernst Nolte*. Eszmetörténész, nem az eseménytörténet kutatója. Filozófusnak indult, Heidegger tanítványa volt. Szakmai hírnevét az 1963-ban megjelent „Der Faschismus in seiner Epoche” című könyvvel alapozta meg. Ez a könyv átfogó, kritikus fasiszmus-értelmezés volt. Nolte az évfordulós vitába két írással kapcsolódott be. Érintőlegesen „Zwischen Mythos und Revisionismus” című esszéjével s központi szereppel „Vergangenheit, die nicht vergehen will” című írásával. Ez az írás váltotta, provokálta ki voltaképpen a vitát.

A munka egy előadás, mely a frankfurti Römergespräche évi szimpozion-sorozat 1986-os ülésére készült. A szimpozion témája: „Politische Kultur – heute”. A szimpozion szervezői az előre beküldött szöveget – ha megismerjük, nem fogunk rajta csodálkozni – nem engedték felolvasni. Az így „betiltott” előadást a Frankfurter Allgemeine Zeitung közölte le. Az írás természetesen a lezárulatlan fasiszta múlttal, az „unbewältigte Vergangenheit” sokat elemzett problémájával foglalkozik. Ennek az előadásnak is az a történeti-aktuálpolitikai probléma a tárgya, melyet Hillgruber is a múlt normális

elmúlása, történelemmé válása elmaradása okának tart: a zsidóság 1944-es katasztrófája; az a vélekedés, hogy ez az esemény nem volt a szabályos, a normális történeti folyamat része, annak mértékével nem mérhető, különleges elbírálás alá esik. Nolte is ezzel a vélekedéssel polemizál, mint Hillgruber. Ő is azt akarja bizonyítani, hogy a „Holocaust” beilleszthető a normális történelem folyamatába, nem üt el attól. Ő 1944 szörnyűségeit reaktív folyamatnak tekinti. Első provokatív fő megállapítása, hogy a század első politikai indíttatású tömegvérengzése nem Auschwitz volt, hanem a GULAG. A náciizmus a bolsevista politikai terrorra reagált. Állítását Nolte igyekszik „finom” érveléssel bizonyítani. Utal arra, hogy a náci pártalapító Scheubner-Richter, aki Hitler nézeteit az indulás éveiben erősen befolyásolta, az első világháború éveit erzerumi német konzulként élte át, s nemcsak az örmény-pogromok szemtanúja volt, hanem erősen impresszionálta a török birodalom felbomlása során aktívvá váló elmaradott népek: kurdok, örmények, arab nomádok állítólagos vadsága, „ázsiai tettei”. A korai náci mozgalmat, Hitlert, az elszabadult ázsiaiasságtól való nyomasztó félelem motiválta ellenfeivel szembeni magatartásában; „ázsiai tettek” potenciális áldozatának tekintette népet s ez a szorongás ragadtatta magát – mintegy vélt védekezésül – „ázsiai tettekre”.

A fejtegetés nem nélkülöz racionális magot: a fasizmus pszichológiájának valóban legfontosabb alkotórésze egy bizonyos szorongás, a világ fantomszerűvé válása, a megfoghatatlanná vált történeti erőktől való félelem, a fenyegetettség érzése, amit az tesz nyomasztóvá, hogy nem egyszerűen megfogható politikai ellenfeleket jelent, hanem értelmezés alól kisikló veszedelmeket. A fasiszta agresszivitásnak valóban gyökere ez a fenyegetettség érzés; az az emóció, melyet Bibó politikai hisztériaként jellemezett. Nolte erről beszél, de – korábbi műveihez képest – igen triviálisan. A felbomlott török birodalom nomád népeinek elszabadult „ázsiaiassága” ugyan miért keltett szorongást a minden tekintetben civilizált, a német társadalomba integrált zsidósággal szemben?

Nolte másik írásában, a „Zwischen Mythos und Revisionismus”-ban jóval mélyebbre megy: a fasizmus, mint a vele e tekintetben egy kalap alá vett marxizmus is a modernségre adott felelet. A szorongás forrása itt nem olyan konkrét politikai jelenség, mint nomád népek „ázsiaiassága”, hanem a polgárosodás, a tradicionális kötelékek felbomlása okozta alkalmazkodási válság. A hisztéria alapja a túl komplexszé vált valóság, melyhez bizonytalanra vált az alkalmazkodás. Nolte itt általánosan valóban a fasizmus pszichológiájának egyik érvényes magyarázatát adja. Ez a magyarázat azonban nyilvánvalóan

nem adhat eme alkalmazkodási zavar, eme politikai hisztéria következményeire semminemű felmentést. Nolte azonban ebben az írásban is ezt akarja. Különbséget igyekszik tenni a szorongás kiváltotta kulturkritika és aközött a körülmény között, hogy Hitler a modernizálódás elbizonytalanodásáért felelőssé tett egy embercsoportot. Ez a megkülönböztetés indokolatlan. Nolte nem keresi különleges okát annak, hogy miért személyesült meg ellenségképpen a szorongás. Ezt mintegy esetleges fejleménynek állítja be. Figyelmén kívül hagyja azt a jelentős irodalmat – példaként csupán Franz Leonard Neuman „hamis konkrétság” koncepcióját –, mely elemzi az efféle félelem szükségszerű, antropomorfizáló, csupán tudományos elemzéssel értelmezhető gazdasági-történeti folyamatokat megszemélyesítő tendenciáját, melyből szükségképpen fakad az illúzió, hogy a megszemélyesített elpusztításával a gazdasági-társadalmi folyamat megszüntethető.

A „betiltott” előadás másik sokkoló tétele (feltehetően emiatt nem engedték előadni): Auschwitz csak annyiban múlta felül a történelemben mindenkor, minden időben előforduló kegyetlenségeket, hogy először használta ellenségei tömeges elpusztítására a korszerű technika olyan „eredményét”, mint a gázkamra. Auschwitz különleges szörnyűsége egy – az ő szavával – „technikai innováció” elsőkénti alkalmazása.

Miután Nolte fejtegetéseivel a kortárs baloldali elmélet vezető alakja, Jürgen Habermas szállt szembe a *Die Zeit* hasábjain, a Nolte írását közlő lap szerkesztőjeként is működő fasizmus-kutató, *Joachim Fest*, egy monumentális és a pillanatnyilag legdivatosabb Hitler monográfia szerzője sietett Nolte érvelését megerősíteni. Fest argumentációja nem annyira provokatív, mint Nolte-é és Hillgruberé, de ugyanazt állítja ő is. Számításba veszi azt az ellenérvet, hogy a náci vérengzést olyan civilizációs szinten álló társadalmat szervező politikai rendszer követte el, mely civilizációs szinten ekkor már nem volt szokásos az, hogy ilyen „ázsiai” tettek történjenek. Fest ezt azzal hárítja el, hogy az érv fordított politikai előjelű rasszizmus, minőségi különbséget feltételez fejlett és elmaradott népek között.

Fest igényesebb érveléssel néz szembe azzal, hogy az orosz polgárháború, vagy a kulák-likvidálás nem válthatta ki reakcióként azt a félelmet, amely a Holocaust-ot motiválta. A Führer eredendő szorongását a német–osztrák etnikai harcok élményéből eredezteti – lényegében a valóságnak megfelelően – mindennek antiszemitizmussá válását pedig a Bajor Tanácsköztársaság élményével magyarázza: mivel itt a vezetésben jelentős része volt zsidó intellektueleknek, Hitler ettől kezdve azonosította a kommunistákat a zsidók-

kal. Féélme forradalom-félelem volt, antiszemitizmusa ebben a forradalom-félelemben gyökerezett.

Fest azonban – mindamellett, hogy Nolte reakció-elméletét is támogatni igyekszik – nem ezt tekinti a náci agresszivitás legmélyebb magyarázatának. Nem tér ki az elől az érv elől, hogy nácizmust és bolsevizmust nem lehet egy kalap alá venni azért, mert a kommunista mozgalom, ha talán rossz eszközökkel is, de emancipatív célok megvalósításáért harcolt, míg a német fasizmus a „völkisch szekták alantas eszmevilágát” akarta megvalósítani. Fest nem vonja ezt kétségbe, de véleménye szerint a vérengzés maga nem az akár jó, akár rossz eszmékből, az ilyen vagy olyan célokból fakadt, hanem a modern, szélsőséges politikai mozgalmaknak a politikai viszonyokból adódó harcmodorából, melynek lényege a „manichäische Unversönlichkeit”. Az óperza vallásból adódó ókori-középkori vallási áramlat példaként említése arra utal, hogy amint a manicheusok a világot a jó és rossz principium: Ormuzd és Arimán harcának tartották, úgy a modern politikai szélsőségek a világot polarizáltan fogják fel, olyanként, amely barátra és ellenségre szakad. Ez a látásmód a másik pólus, az ellenség megsemmisítésére készítet, kitermeli a kibékíthetlenség, az Unversönlichkeit atmoszféráját. Ez volt oka a vérengzésnek, nem maga az ideológiába kifejezett politikai értékrendben racionalizált politikai érdekek s törekvések.

Fest szerint is a náci vérengzés csak a technikai perfekcióban különbözött a történelem mindenkor egyéb szörnyűségeitől. Végső érve a konzervatív antropológiai pesszimizmus: a gonoszság az ember elválaszthatatlan, levetkészetlen jellemzője, része a „condition humaine”-nak, emberi mivoltunknak. Olyan dolgok, mint Auschwitz, mindig voltak, s mindig lesznek. Ezzel az antropológiai ténnyel állítja szembe Habermas, az „új felvilágosodás” képviselője a perfektibilis és korlátlanul nevelhető ember ideológikus eszméjét, valamiféle „új ember” gondolatát. Fest summázata az elmúlni nem képes múlttól: „Hitler és a nemzetiszocializmus minden gondolati erőfeszítés ellenére még mindig inkább mítosz, mint történelem és nyilvános megtárgyalása inkább szellemidézés, mint megismerés.” Azaz: a múlt azért nem múlik el, mert aktuális politikai harcok használatára ideológiaként használják.

Ez a következtetés visszafordítja Habermas fő ellenvetését, aki „Eine Art Schadesabwicklung” című cikkében elsősorban Hillgruber és Nolte fejtegetéseinek aktuális vonatkozású ideológiakritikáját adja. Nolte, a szintén történész és publicista Michail Stürmer, a Frankfurter Allgemeine Zeitung főszerkesztője, Kohl történész-tanácsadója legitimáció és nemzet koncepciójából, a kettő összefüggésére vonatkozó véleményéből indul ki. Számára az

egyik döntő aktuális probléma: „Az egyén elkerülhetetlen elidegenedését, melyet társadalmi molekulaként egy eldologiasodott ipari társadalomban tapasztal, identitásteremtő tartalommal kompenzálni.” Ilyen identitást pedig „a vallás után eddig nemzet és patriotizmus volt képes létrehozni”. A nemzettudat újjáélesztése tehát egyetlen lehetséges eszköz a nyugatnémet társadalom tagjai számára politikai identitás megalapozására. Csupán ezzel lehet elérni, hogy a polgárok a fennálló rendszerrel politikailag azonosuljanak. A nemzettudat pedig a múlt tudata, történelmi tudat. Stürmer megfogalmazásában: „Egy történelem nélküli országban az nyeri meg a jövőt, aki betölti az emlékezést, formálja a fogalmakat és értelmezi a múltat.” A jelenbeli való azonosulás kulcsa – e szerint a felfogás szerint – a múlttal való azonosulás: az érzelmileg lezárt múlt. Az azonosulást kizáró rendkívüli múlt helyett azonosulásra inspiráló normális múltat. Ezt szolgálja a történelemfelfogás revíziójára vállalkozott történészek törekvése, hogy a fasiszta múlt legrendkívülibb eseményét megfosszák eme rendkívüliségtől és normális történelmi jelenséggé tekintsék, melyhez hasonló máshol is elő szokott fordulni, borzalmassága egybemosódik a történelem megszokott szörnyűségeivel.

Ellenvetése megvilágítja, hogy azok, akik a múlttal való azonosulást kívánják, ugyanúgy lehetetlenné teszik a múlt elmúlását, mint azok, akik számára a múlt a jelent fenyegető rém, hiszen a valóban lezárt, történelemmé vált múlt minőségi másneműségénél fogva kizárja a jelenbeliek számára a vele való azonosulást.

A mindenképpen azonosulásra alkalmas történelem, amelyről eleve fel sem merülhet, hogy vele kapcsolatban más viszony lehetséges, mint az azonosulás, eleve olyan mértékben egységes történetképet feltételez és még inkább kíván, amely semmi módon nem lehet azonos a valóságos történettudomány történetképével, mely semmikor nem juthat el az ismeretek olyan kétségbevonhatatlan teljességéhez, mely kizár különböző megközelítéseket, olvasatokat, forrásértelmezéseket és értékeléseket. Ez az egységes történetkép Habermas megfogalmazása szerint valláspótlék, mely a vallás feltétlenségét, értelmezésen és vitán felül álló voltát kívánja visszavinni az egymásnak szegülő ideológiák pluralizmusának világába s a történelemmel való egyértelmű azonosulásból akar a jelenben konformizmust teremteni, szemléletet, mely az átélhető egységes történelem másodlagos „naturwüchsig” látszatából, a jelenbeli politikai tudatát, politikai kultúráját akarja vorreflexívvé tenni.

Habermas felfogása szerint a történelmet és a történetileg alakult nemzetet kritikai distanciával kell szemlélni s ebből a kritikai distanciából kell meghatározni saját identitásunkat, ami feltételezi, hogy ami iránt elköteleztük

magunkat, megmarad ezután is a kritikai distancia tárgya, nem veszít el ambivalenciáját.

Postkonvencionális identitás kialakítását szorgalmazza, mely megfelel a kritikai distancia és a több lehetséges identitásban való pluralisztikus gondolkodás követelményeinek. A német történelmet tekintve véleménye szerint ezt az segíti elő, ha a diszkontinuitás érzése erősebb, mint a kontinuitásé. A nemzeti büszkeségnek és önértékelésnek az univerzális értékek szűrőjén átmenve kell alakulniuk.

A kritikai elmélet kimagasló filozófus-szociológus képviselője, történész ellenfeleivel az ideológia-kritika harcmezéjén vette fel a küzdelmet, a történeti fejtegetéseket leleplezte, mint aktuális politikai célt szolgáló ideológiát s elemezte az újkori történelem, általában a történelem ideológiaként való felhasználhatóságát. A támogatására siető történész, *Hans Mommsen*, a vitához nem járult hozzá sajátos történelmi problémák bekapcsolásával. A vita így a revízióra törekvők oldalán korlátozott problémakörben mozgott s nem szélesedett az újabbkori német történelem átfogó problémái felé, az ellenfelek pedig eleve nem a történelemre összpontosították figyelmüket. Habermas és Mommsen nem vették fel általában a német fejlődés reakciós vonásainak problémáját, a nemzeti fejlődés államnemzeti és kultúrnemzeti útjának kérdését, a polgárosodás vagy – divatosan – modernizáció sajátos német problémáit. A közelmúlt német történelmét a más népek történelmétől nem különböző, normális történelemként értelmező felfogással nem állították szembe a normálisnak tekinthető fejlődés modelljét, melyhez mérve eltorzult fejlődést lehet megállapítani.

Csupán egyetlen példaként térek vissza arra a szinte egyetlen átfogó történelmi problémára, melyet Hillgruber érintőlegesen szóba hozott: a porosz fejlődés megítélésére. Vitapartnerei, úgy tűnik, fenntartás nélkül osztják a reakciós poroszságról alkotott konvencionális képet, mely a juncker földbirtokban és a hozzá kapcsolódó 17–18. századi militarizmusban látja a német reakciósság okát és hordozóját és a fasizmust belőle származtatja. Pedig itt Hillgrubernek valóban igaza van: a német fasizmus legközvetlenebb előtörténetének tekinthető alldeutsch-völkisch mozgalomnak semmi köze nincs az elbántúli történelmi nagybirtokhoz. A porosz történelem alakulásán és utóéletén bizonyos mértékig szemléltethető az újabbkori német történelem klasszikus és divergens voltának konkrét történeti összefonódása. Ösztönözhetne volna a vitázókat az is ebbe az irányba, hogy az NDK-ban éppen az utóbbi években került sor a reakciós poroszság-kép bizonyos revíziójára, a porosz fejlődés nem egyértelmű elítélésére. A porosz fejlődés példaként em-

lítésével csupán arra kívánok utalni, hogy a normális fejlődés állításával szembe nem lehet a 16–17. századtól kezdve teljesen reakciós német fejlődés ellenmitosztát állítani, amelynek beállításában a német munkásmozgalom is kifordított poroszság lesz. Sztálin hirhede anekdotájának szellemében, mely szerint a század elején az esseni tüntető munkások, amikor a rendőrök zavarták őket, nem léptek rá az útbakerülő virágágyásra, hanem futtukban megkerülték.

A nyugatnémet évfordulós törekvés a közelmúlt történetének lezárására azzal a feltételezéssel, hogy a lezárult történelem normális történelem, ellentmondásba kerül akkor, amikor azonosulást remél ezzel a történelemmel, hiszen ezt a lezárulás lehetetlenné teszi. Ezt végiggondolva, az a kérdés vetődik fel: kívánatos egyáltalán tehát a múlt elmúlása. Feltehetőleg igen, mert ez az elmúlás jelzi, hogy a szemlélő jelen megtalálja saját identitását és nem szorul már arra, hogy önmaga aktuális helyzetét történelmi eseményekhez való viszony által határozza meg, amint ez ma nagyobb mértékben van, mint első látásra gondolni szoktuk. Ha viszont ez bekövetkezik, birtokunkban van az a saját korunkra vonatkoztatható új normalitás-kép, melyhez viszonyítva felmérhető, hogy a múlt abnormitásai mennyiben vannak még ténylegesen jelen a mai valóságban. Ezáltal zárul le valóban a múlt.